

Function of Del (Heart) Cognitive Metaphors in Sana'i's Viewpoint

Maryam Karimi¹, Gholamreza Salemian^{*2} , & Fatemeh Kolahchian³

Vol. 12, No. 4, Tome 64
pp. 135-163
October & November 2021

Abstract

Cognitive linguists believe that human perception is inherently metaphorical. They assign metaphor to the realm of thought, over and beyond the realm of language. In contemporary theory, metaphor refers to conceptualization of complex and intangible mental phenomena through tangible and sensory human experiences. The significance of the concept of "heart" (*del*) lies in its indeterminacy and transcendence in language and literature, especially mysticism. This word implies a wide range of meanings. Therefore, studying its metaphorical processing techniques is essential in identifying Sana'i's emotions and thought system. This study seeks to identify the poet's thought system and the resulting mental and expressive subtleties through analysis of tools and techniques used for rendition of "heart" sensible in Sana'i's thought within the framework of cognitive theory and its conceptualization functions. The results show that the most frequent metaphorical use of heart in the poet's work is concerned with ontology, and the most remarkable concerned with objectification, which indicate the influence of primary subjective and subconscious collective experiences on the poet's mind in his understanding of "heart". The most significant semantic function of *del* in Sana'i divan is implying emotional concepts, best manifested in love, grief, and joy. Other semantic functions of *del* include ethical concepts (patience, *nafs*, and worldliness), the place of manifestation of *haq*, thoughtfulness and knowledge, and confidentiality.

Keywords: Cognitive linguistics, Conceptual metaphor, Del, Divan of Sana'i

Received: 20 April 2020
Received in revised form: 16 June 2020
Accepted: 26 July 2020

1. PhD Candidate, Department of Persian Language and Literature, Razi University, Kermanshah, Iran.

2. Corresponding author: Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Razi University, Kermanshah, Iran; Email: salemian@razi.ac.ir,

ORCID ID: <https://orcid.org/0000000216331192>

3. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Razi University, Kermanshah, Iran.

1. Introduction

In the late decades of the 20th century, advances in cognitive linguistics gave rise to introduction of metaphor with new identity and function. From a cognitive perspective, metaphor is considered a device for comprehending ambiguous and unfamiliar phenomena by employing concrete phenomena around us. The grandeur of mystical meanings and experiences is so impressive that can be only perceived under the guise of metaphor. In mysticism, “heart” always has been considered one of the striking concepts which has a wide range of semantic functions. In both source and target domain, it plays a critical role in creation of cognitive metaphors. To be specific, the concept of “heart” is one of the most essential phenomena for expressing mystical meanings; it is considered as a source of emotions, ethics and different mystical states. Thus, investigating its cognitive function in the Divan of the founder of mystical poems, namely Sanaei, may lead to identifying its aestheticizing tools and conceptual functions. Due to its breadth and profundity, Sanaei has made determining and important uses of metaphorical devices to visualize the concept of “heart”. Because of the importance of the concept of “heart”, the present study is going to answer the following questions: To what extent and in which cognitive metaphors have the visualizing tools of heart used in Sanaei’s Divan? What are semantic functions of metaphorical usage of heart as a source domain? What is the frequency of metaphorical usage of heart in Sanaei’s Divan?

2. Literature Review

In recent years, cognitive theory of metaphor has created new perspectives in literature. Some researches have been conducted on metaphorical use of heart. Ghaderi Najafabadi & Tavangar (2013) analyzed the metaphorical usage of heart and reported that heart is a perfect example of conveying emotions such as love or grief. Mazepova (2013) compared heart metaphor in Persian and Ukrainian literature and reported that there are some

similarities between Persian and Ukrainian language systems regarding metaphorical usage of heart.

It is important to analyze the metaphorical concept of “heart” within a cognitive theoretical framework since it creates a new perspective for the poet’s mind system. To the best of

Researchers' knowledge, no research has been conducted on this topic.

3. Methodology

By applying descriptive-analytic method and library resources, the current study aim to explain the techniques of visualization of “heart” and express its semantic functions. As a result, mental subtleties, hidden layers of the mind and stylistic nuances of the poet will be identified.

4. Results

The research findings reveal that Sanaei has mostly visualized “heart” through ontological metaphors. In this field, the conceptual domain of objectification is considered as the most striking ontological metaphor. Orientational metaphors which refer to inner situations is of high frequency. Inner situation has a key role since it convey a wide range of concepts such as love, grief, patience, happiness, wisdom, inner inspiration and secrets. Concepts like cruelty and hardness, impenetrability, affinity and dependence, decay, withering state and sorrow were conveyed through natural elements and tools of structural metaphors. The most effective semantic role of the heart is distinguishing emotional concepts (like love, kindness, happiness, sadness, aspiration, hope, peace, restlessness, regret, fear). Other semantic roles of heart identify concepts of ethics like the place of the presence of God, thinking, sagacity and the place of secrets. As it is viewed, the effect of the mystical principles refers to the heart as the place of love. Celestial

concepts consider it as the place of manifestation of God. The ancients believe that thinking, wisdom and sometimes secrecy were common characteristics of soft-hearted and pious people.

5. Discussion

The current study examined cognitive functions of heart based on Lakoff & Johnson's three categorization of structural, ontological and orientational metaphor. Sanaei's mind selected orientational metaphor as the most prominent tools for visualization of the concept of heart. The conceptual functions of "heart" in conveying various extrasensory concepts like desires, inner feelings, personality, secrecy, thought foundations and the place of God were also explored. In the field of emotional states, the semantic function of the heart was of the highest frequency. Ghaderi Najafabadi & Tavangar (2013) examined only conceptual functions and considered heart as a perfect symbol of conveying emotional concepts.

6. Conclusion

In contemporary theory, metaphor refers to conceptualization of complex and intangible mental phenomena through tangible and sensory human experiences. This word implies a wide range of meanings. Therefore, studying its metaphorical processing techniques is essential in identifying Sinai's emotions and thought system. Examining the word heart in Sanaei's Divan revealed that Sanaei has predominantly applied cognitive metaphors to personify the word heart as both source and target domain.

دوماهنامه بین‌المللی

۱۲، ش ۴ (پیاپی ۶۴) مهر و آبان ۱۴۰۰، صص ۱۳۵-۱۲۳

مقاله پژوهشی

DOR: 20.1001.1.23223081.1400.12.4.12.4

کارکرد استعاره‌های شناختی مفهوم

«دل» در دیدگاه سنایی

مریم کریمی^۱، غلامرضا سالمیان^{۲*}، فاطمه کلاهچیان^۳

۱. دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران.

۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران.

۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران.

تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۵/۰۵

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۲/۰۱

چکیده

زبان‌شناسان شناختی بر+ این باورند که نظام ادراکی انسان ذاتاً استعاری است. آن‌ها استعاره را مربوط به قلمرو اندیشه و فراتر از حوزه زبان می‌دانند. استعاره در نظریه معاصر به معنای مفهوم‌سازی پدیده‌های پیچیده و نامحسوس ذهن از سوی تجارب ملموس و حسی انسان است. اهمیت بررسی مفهوم «دل» در ناشناختگی و ماورائی بودن آن در زبان و ادبیات، به‌ویژه عرفان است. واژه دل معانی گسترده و متنوعی را القا می‌کند. از این رو، بررسی شگردهای پردازش استعاری دل در شناسایی عواطف و نظام اندیشگانی شاعر بسیار مهم است. بنا بر این اهمیت، پژوهش حاضر می‌کوشد با هدف شناسایی مکتب فکری سنایی در این راستا و برخی ظرایف ذهنی و بیانی حاکی از آن، به توصیف و تحلیل شگردها و ابزارهای محسوس کردن «دل» در اندیشه این شاعر در چارچوب نظریه شناختی و کارکردهای مفهوم‌سازی آن بپردازد. نتایج نشان می‌دهد که پرسامدترین نوع استعاره دل، هستی‌شناختی و چشمگیرترین آن از نوع شیء‌انگاری است که حاکی از تأثیر تجارب اولیه ذهنی و ناخودآگاه جمعی بر ذهن شاعر در فهم دل است. القای مفاهیم عاطفی (عشق‌ورزی، حزن و شادی)، تبیین مفاهیم اخلاقی (شکیبایی و نفس و دنیاگرایی)، جایگاه تجلی حق بودن، اندیشه‌ورزی و دانایی و نیز رازداری به ترتیب از مهم‌ترین کارکردهای معنایی دل است.

واژه‌های کلیدی: زبان‌شناسی شناختی، استعاره مفهومی، دل، دیوان سنایی.

۱. مقدمه

پیشرفت‌های زبان‌شناسان شناختی^۱ در دهه‌های پایان قرن بیستم سبب شد که ماهیت جدیدی برای استعاره و کارکردهای آن معرفی شود. در رویکرد جدید، تفکر ماهیتی استعاری دارد و بر پیوند میان اندیشه و زبان تأکید می‌شود. رویکرد مشهور به «نظریه معاصر»^۲ لیکاف^۳ و جانسون^۴ بر این مبناست که استعاره جنبه‌ای مفهومی دارد و بخش مهمی از شیوه درک جهان برمبنای استعاره صورت می‌گیرد. در این دیدگاه، استعاره ابزاری برای درک و توصیف پدیده‌های ناآشنا و مبهم با استفاده از عناصر و پدیده‌های آشنای محیط است.

شکوه و عظمت معانی و تجارب عرفانی به اندازه‌ای است که دریافت آن جز از راه استعاره ناممکن و دشوار است. در این میان، مفهوم درونی «دل» همواره یکی از مفاهیم کلیدی عرفان و دارای حوزه معنایی وسیعی است که نقش اساسی در آفرینش استعاره‌های شناختی هم به‌منزله حوزه مبدأ و هم قلمرو مقصد دارد؛ از سوی دیگر شعر سنایی نقطه آغازین جریان‌سازی عارفانه و تعالی‌بخشیدن به مضامین عاشقانه است که نقش چشمگیری در معماری اندیشه شاعران دیگر دارد.

به دلیل گستردگی و ژرفا، سنایی بهره‌های تعیین‌کننده و مهمی از ابزارهای استعاری برای تجسم‌بخشی به مفهوم دل برده است، تا آنجا که درک درست و دقیق بسیاری از مفاهیم و تصاویر اشعار او در گرو بررسی همین کاربردهای استعاری است؛ بنا بر این اهمیت، پرسش‌های اصلی پژوهش حاضر این است که ابزارهای ملموس کردن «دل» در دیوان سنایی به چه میزان و در کدام نوع استعاره‌های شناختی به کار رفته‌است؟ کارکردهای معنایی استعاره دل به منزله حوزه مبدأ و بسامد آن‌ها چگونه بوده‌است؟ بر این اساس، جستار حاضر می‌کوشد با روش توصیفی - تحلیلی شگردهای محسوس کردن دل و کارکردهای معنایی آن، در دیوان سنایی را با رویکرد شناختی تبیین کند. این امر سبب شناسایی و تعیین بسیاری از ظرایف ذهنی، لایه‌های پنهان اندیشگانی و دقایق سبکی شاعر می‌شود.

۲. پیشینه پژوهش

در سال‌های اخیر، نظریه شناختی استعاره در حوزه ادبیات، افق‌های جدیدی پدید آورده

است؛ از جمله مطالعات انجام شده در این زمینه می‌توان به این موارد اشاره کرد: بهنام (۱۳۸۹) در تحلیل کارکردهای استعاری نور در *دیوان شمس* معتقد است که نور به مانند خدا، انسان کامل، مکان و امید تبیین می‌شود. قادری نجف‌آبادی و توانگر (۱۳۹۲) در تحلیل استعاره‌های دل در *بوستان سعدی* نشان می‌دهند که دل نمونه‌ی اعلا در انتقال احساسات به‌ویژه غم و عشق است. مازه‌پوا^۶ (۱۳۹۲) در بررسی تطبیقی مفهوم «دل» بر مبنای استعاره مفهومی در تعابیر فارسی و اوکراینی معتقد است در نظام زبانی فارسی و اوکراینی شباهت‌های زیادی در مورد مفهوم‌سازی دل است. سبزعلیپور و وزیری (۱۳۹۷) در تحلیل استعاره مفهومی «عرفان خرابات است» دریافتند که با حذف این استعاره از شعر فارسی به ویژه متون عرفانی درک مفاهیم ماورائی عرفانی ناممکن است.

دل یکی از کلیدی‌ترین مفاهیم در حوزه عرفان و منشأ احساسات و عواطف، مفاهیم اخلاقی و احوالات مختلف عرفانی است. از این رو، بررسی کارکرد شناختی آن در *دیوان بنیانگذار شعر عرفانی*، یعنی سنایی سبب شناسایی انواع ابزارهای حسی کردن دل و کارکردهای مفهومی آن می‌شود؛ امری که نقش مؤثری در درک ظرایف ذهنی و نظام اندیشه‌ای شاعر در این حوزه دارد. بنابراین، تحلیل مفهوم استعاری دل در چارچوب نظریه شناختی از این منظر که دریچه‌ای جدید بر دریافت نظام ذهنی شاعر می‌گشاید؛ اهمیت می‌یابد، کاری که نخستین‌بار این پژوهش به آن می‌پردازد.

۳. مفاهیم نظری

در این بخش به معرفی استعاره مفهومی و انواع دسته‌بندی آن می‌پردازیم.

۳-۱. استعاره مفهومی^۶

دیدگاه معاصر، کاربردی مفهومی و شناختی برای استعاره قائل است. از نگاه معناشناسان شناختی، استعاره ابزار اندیشیدن و تفکر درباره هستی است. در واقع، «عبارات استعاری که در زبان یافت می‌شوند، بازنمایی از زیر ساخت ذهنی و جهان‌بینی ما هستند» (راسخ مهند، ۱۳۹۳، ص. ۶۲). دیدگاه جدید لیکاف و جانسون (۱۹۸۰) درباره استعاره، با کتاب *استعاره*،

چیزی که با آن زندگی می‌کنیم، تحول عظیمی در معناشناسی استعاره پدید آورد. تحقیقات آن‌ها نشان داد که استعاره همچون ابزاری مفید، نقش مهمی در شناخت و درک پدیده‌ها و امور دارد؛ درواقع «استعاره فرایندی خلاقانه است که به شناخت ما از جهان کمک می‌کند» (قاسم‌زاده، ۱۳۷۸، ص. ۱۱). از سوی دیگر، بسیاری از معنی‌شناسان شناختی آن را ابزار مناسبی برای تشخیص چگونگی اندیشیدن و رفتارهای زبانی می‌دانند (صفوی، ۱۳۸۳، ص. ۳۶۹). استعاره مفهومی به معنای تجسم مفاهیم عینی است؛ به‌صورتی که یک حوزه مقصد^۱ (مفهومی ذهنی و ناآشنا) از سوی حوزه مبدأ^۲ (مفهومی عینی) درک شود. درواقع استعاره مفهومی به نگاشت^۳ میان دو قلمرو مبدأ و مقصد و تناظر میان این دو مجموعه اشاره دارد (فتوحی، ۱۳۹۰، ص. ۳۲۶). انواع استعاره‌های مفهومی از دیدگاه لیکاف و جانسون بر مبنای حوزه مبدأ سه دسته ساختاری^۴، هستی‌شناختی^۵ و جهت^۶ است:

۳- ۱- ۱. استعاره‌های ساختاری

در این دسته استعاره‌ها، حوزه مفاهیم پیچیده و فراحسی را بر مبنای ساختار مفهوم عناصر ملموس و مشخصی از اجزای جهان اطراف درک می‌کنیم. در استعاره «با نوعی انتقال طرح‌واره حوزه مبدأ به حوزه مقصد روبه‌رو هستیم» (شفیعی و همکاران، ۱۳۹۹، ص. ۱۰۳). درواقع «استعاره‌های ساختاری موجب می‌شوند که حوزه مقصد و هدف را برپایه ساختار حوزه مبدأ یا منبع بفهمیم» (کوچش^۷، ۱۳۹۶ الف، ص. ۶۷).

۳- ۱- ۲. استعاره‌های هستی‌شناختی

به‌طور کلی تجربه‌های مجرد و مبهم خود را بر حسب جسم، ماده، ظرف و انسان می‌فهمیم؛ بدون اینکه مشخص کنیم کدام نوع ماده یا ظرف موردنظر است (کوچش، ۱۳۹۶ الف، ص. ۶۹). درحقیقت، کارکرد استعاره‌های وجودشناسی، عینی کردن مفاهیم انتزاعی در قالب عناصری چون مکان، جسم و انسان به‌طور کلی است. «این استعاره‌ها و نحوه به‌کارگیری آن‌ها نشان می‌دهد که آن‌ها استعاره‌های جهانی هستند، چون حاصل تجربیات اولیه جهانی هستند» (لیکاف و جانسون، ۱۳۹۷، ص. ۳۰۰).

۳-۱-۳. استعاره‌های جهتی

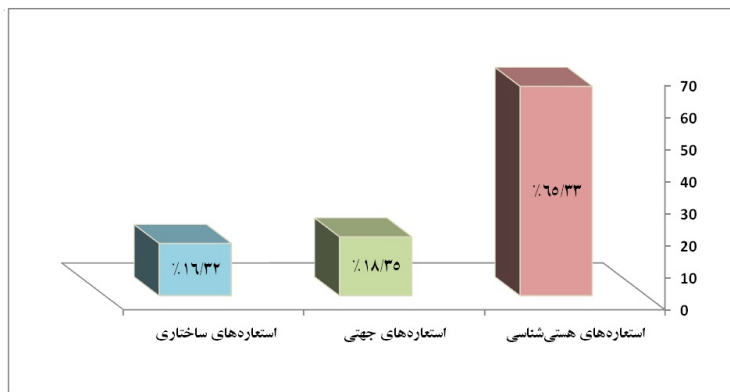
انسان با توجه به موقعیت خود در فضای پیرامون بین تجربه‌های انتزاعی و جهت‌های فیزیکی تعامل برقرار می‌کند و به دلیل شناخت و درکی که از جهات دارد، می‌تواند بسیاری از مفاهیم انتزاعی را از این طریق ادراک و به کمک ابعاد جهتی، بسیاری از مفاهیم قلمروی مقصد را درک کند (حکیمی‌فر، ۱۳۹۶، ص. ۱۹؛ یگانه و افراشی، ۱۳۹۵، ص. ۱۹۹).

۴. تحلیل داده‌ها

در این بخش به تحلیل و بررسی استعاره‌های شناختی دل در دیوان سنایی می‌پردازیم. شیوه تبیین داده‌ها بدین صورت است که پس از استخراج همه ابیات با کلیدواژه دل، استعاره‌های مفهومی مربوط به آن مشخص و نگاشت‌های اصلی مربوط به آن شناسایی می‌شود، سپس بر مبنای حوزه مبدأ، کارآمدترین شگردهای عینی‌سازی مفهوم دل در اندیشه سنایی در قالب سه دسته هستی‌شناختی، جهتی و ساختاری بررسی و به ترتیب بسامد مهم‌ترین مفاهیم هر بخش مشخص و تحلیل شده است. ذکر این نکته لازم است که بسیاری از این انگاره‌های استعاری دل با همدیگر هم‌پوشانی دارند و گاه یک استعاره در دو بخش قابل بررسی است. در بخش بعدی پژوهش به تبیین کاربردهای معنایی دل در پیوند با دیگر مفاهیم انتزاعی و پیچیده پرداخته شده است.

۴-۱. دل و انواع استعاره‌های شناختی

همان‌طور که نمودار ۱ نشان می‌دهد کارآمدترین و چشمگیرترین ابزارهای ملموس کردن مفهوم «دل»، به ترتیب بسامد در سه دسته استعاره هستی‌شناختی، جهتی و ساختاری است. درحقیقت استعاره‌های هستی‌شناختی از طبیعی‌ترین حوزه‌ای است که انسان از آن برای تبیین تجربیات پیچیده و مبهم خویش بهره می‌گیرد. این استعاره‌ها به دلیل جهانی و اولیه بودن بهترین ابزار برای معرفت‌بخشی و تعبیر مفهوم دل در دیوان سنایی به‌شمار می‌روند.

نمودار ۱: دسته‌بندی استعاره «دل»

Chart1: The categorization of Heart's metaphor

۴-۱-۱. استعاره‌های هستی‌شناختی

مهم‌ترین استعاره‌های هستی‌شناختی مرتبط با «دل» در دیوان سنایی شامل: شیء‌انگاری (۲۴۳ مورد)، انسان‌انگاری (۱۷۱ مورد) و مکان‌انگاری (۱۵۹ مورد) است.

۴-۱-۱-۱. شیء‌انگاری

این استعاره‌ها بر مبنای تجارب بشر از اشیا و اجسام محیط پیرامون شکل می‌گیرند و در شناسایی و قابل فهم کردن پدیده‌های پیچیده و مجرد بسیار تأثیرگذارند. در واقع، ذهن انسان بسیاری از معانی وصف‌ناپذیر را در قالب اجسام و اشیای مادی دریافت می‌کند و این امر شیوه‌ای برای آسان کردن تبیین مفاهیم فراحسی است (پوراابراهیم، ۱۳۸۸، ص. ۱۲۸). سنایی برای توصیف دل از اشیای فیزیکی بارها بهره برده است، اما در بیشتر مواقع از این اشیای فیزیکی با نام خاصی نام نبرده است، بلکه بیشتر به ویژگی‌های این پدیده‌های مادی اشاره می‌کند که در این پژوهش در قالب چند دسته، طبقه‌بندی شده‌اند. شیء ربودنی و دزدیدنی (۶۷ مورد) پرکاربردترین پدیده مادی سنایی برای بیان مفهوم دل است. دلیل کاربرد بیشتر آن برای دل ارتباط مفاهیمی چون: ارزشمندی، گران‌بهایی و کمیابی برای مفهوم متعالی آن است:

بسامد	نوع	بسامد	نوع	بسامد	نوع
۶	شیء آویختنی	۱۱	شیء قراردادی و برداشتنی	۶۷	شیء ربودنی و دزدیدنی
۶	شیء نگه‌داشته	۹	شیء ارزشمند	۳۵	شیء سخت و سنگین
۴	شیء رنگ‌شده	۸	کالای قابل خرید و فروش	۳۲	شیء بستنی و جدا کردنی
۲	شیء وقف کردنی	۷	شیء دوختنی و پاره کردنی	۲۴	شیء سوختنی و قابل اشتعال
۲	شیء انداختنی	۶	گروی قمار	۱۱	شیء دادنی و پس گرفتنی

دل ز خود برداری جان تا به حق فانی شوی / آنکه از خود فارغ آمد فرد باشد پیش یار

(سنایی، ۱۳۸۰، ص. ۸۸۴)

نگاشت شناختی دل در این نمونه به صورت «دل»، شیء برداشتنی است که برای بیان عدم علاقه و بی‌میلی به دنیا بیان شده است. درحقیقت شاعر ابتدا حوزه هدف را از سوی شیء برداشتنی، عینی قلمداد کرده است، سپس آن را در نگاشتنی دیگر، به صورت «عدم‌علاقه و قطع تعلق، دل برداشتن است» فرض کرده است.

۴-۱-۱-۲. انسان‌انگاری

در این نظریه، یکی از شاخه‌های استعاره‌های وجودی، انسان‌انگاری حوزه‌های هدف است. این استعاره، با نسبت دادن حالات و افعال آدمی به پدیده‌های مجرد و پیچیده سبب ساختاربندی و تبیین بهتر این پدیده‌ها می‌شود. بررسی حوزه انسان‌انگاری عنصر «دل» نشان می‌دهد که سنایی در اشعارش بیشتر ویژگی‌ها و رفتار و اعمال انسانی را به دل نسبت داده و به‌ندرت از اندام‌های انسانی برای عینی کردن آن بهره برده است. درحقیقت، می‌توان باور داشت که دل در اشعار سنایی موجودی زنده و دارای حیات و شخصیت فرض شده است:

نوع	بسامد	نوع	بسامد	نوع	بسامد
غمگین و اندوهناک بودن	۱۵	فقیر و مسکین بودن	۵	عابد بودن	۲
بی‌قراری و آرامش‌داشتن	۱۴	دارای میل و کامروایی	۵	همنشین خرد بودن	۲
اندام انسانی داشتن	۱۲	پرهیزکننده از عشق	۳	فضل و بخشندگی داشتن	۲
شادمان بودن	۹	شفا و بیماری داشتن	۳	قربانی و مقتول بودن	۲
عشق و محبت داشتن	۸	بیدار و هشیار بودن	۳	اندیشیدن	۲
زندانی و اسیر بودن	۸	امیدوار و ناامید بودن	۳	بی‌رحمی و ستمگری	۲
خستگی و مجروح شد	۸	رضایت و وفاداری	۳	نیرومندی	۱
رنجور و دردکشیدن	۸	تصدیق و تأییدکننده	۳	کبر و غرورداشتن	۱
بنده و خادم بودن	۸	مشتری و خریدار بودن	۳	غارتگر بودن	۱
پادشاهی	۷	صداقت و سادگی داشتن	۲	رسوا کننده	۱
رونده و آینده بودن	۷	مورد، پیش‌رو دین بودن	۲	غواصی	۱
پرسنده و مورد خطاب بودن	۶	زیبایی و جمال داشتن	۲		
گمراهی و غفلت داشتن	۵	قلندر و نیک‌سیرت بودن	۲		

می‌توان گفت برجستگی بیشتر اندوه، آرامش و بی‌قراری برای دل به این امر باز می‌گردد که دل خاستگاه این عواطف است و این احساسات از چشمه دل، به دیگر جوارح و اعضای بدن می‌تراود، همین ویژگی سبب می‌شود با نسبت دادن این صفات به دل تبیین این احساسات غنی‌تر و مؤثرتر شود. از سوی دیگر، شاعر به کمک انطباق‌های شناختی، برخی اوصاف آدمی را به پدیده ذهنی دل نسبت داده است و بدین ترتیب با برجسته کردن این اوصاف برای دل به ملموس کردن آن برای ذهن کمک کرده است:

هر چند دلم بیش کشد بار غمت گویی که بود شیفته‌تر بر ستمت

(سنایی، ۱۳۸۰، ص. ۱۱۲۵)

در این شاهد شاعر براساس دو صفت انسانی غمگینی و مشتاقی، دل را غمگین از هجر یار و در عین حال شیفته و مشتاق معشوق می‌خواند که این امر در شفافیت مفهوم انتزاعی

دل بسیار مؤثر و قابل توجه است؛ هر چند غم خود در انگاره‌های دیگر کالایی مادی و فیزیکی تصور شده که دل، حمل‌کننده آن است.

۴-۱-۱-۳. مکان‌انگاری

در استعاره‌های مکان‌انگاری، برای تجارب غیرحسی و مبهم که دارای حد و مرزی نیستند، بُعد مکانی و مرز تعیین می‌کنند. بدین ترتیب برخی از ویژگی‌های آن رویداد ذهنی برای ما ملموس می‌شود. سنایی با تعمیم دادن برخی ویژگی‌ها به دل، آن را به‌صورت یک مکان توصیف می‌کند:

نوع	بسامد	نوع	بسامد	نوع	بسامد
درون و بیرون داشتن	۲۸	شعله‌ور و آتش‌دان بودن	۱۱	جهت‌مند بودن	۵
ساکن و مقیم داشتن	۲۷	ظرفیت و گنجایش داشتن	۱۰	آباد و ویران بودن	۴
پر و خالی شدن	۲۲	آینده و رونده داشتن	۹	میعادگاه و محل وعده بودن	۳
روشن و تاریک بودن	۱۲	محل رشد و پرورش بودن	۸	در داشتن	۲
قلمرو و عرصه داشتن	۱۲	شهر بودن	۶		

درحقیقت دل بخشی از وجود آدمی است که انسان‌ها آن را جایگاه احساسات و عواطف (عشق، اندوه و شادی)، اخلاقیات (شکیبایی و صبر)، امیال و احوالات مختلف آدمی و در باور گذشتگان جایگاه اندیشه و تفکر و نیز بر مبنای عقاید صوفیان جایگاه حق و مفاهیم عرفانی و ملکوتی است. بنابراین، سنایی بر مبنای این مفاهیم و همچنین، برای شناسایی و تجسم هر چه بیشتر مفهوم غیرحسی و متافیزیکی دل، آن را دارای حجم و قلمرو دانسته و با انگاره «مکان‌پنداشتن دل» به توصیف و روشن‌گری این پدیده مبهم پرداخته است.

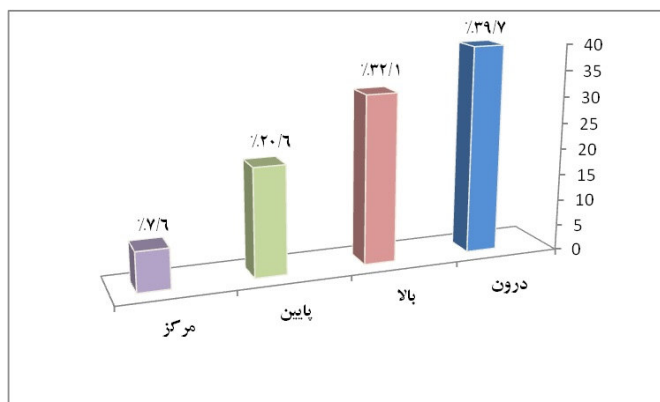
عاشقی تا در دل ما راه کرد / اغلب انفاس ما را آه کرد

(سنایی، ۱۳۸۰، ص. ۸۴۹)

در این بیت، عشق در نگاشتی دیگر شیئی تصور شده که درون دل قرار دارد. از این رو، می‌توان دل را محلی فرض کرد که دارای جهت و درون و بیرون است؛ بدین ترتیب دریافت مفهوم دل برای مخاطب آسان می‌شود.

۴-۱-۲. استعاره‌های جهتی

استعاره‌های جهتی برمبنای جهت‌مند کردن مفاهیم مبهم و غیرعینی سبب آفرینش معنا و دریافت جدیدی از پدیده‌های حوزه مقصد می‌شوند. بررسی‌ها نشان می‌دهد که مهم‌ترین جهت‌های فیزیکی دل با توجه به مفاهیم انتزاعی متنوع، درون، بالا پایین و مرکز است که در نمودار ۲ به ترتیب بسامد مشخص شده است.

نمودار ۲: فراوانی انواع استعاره‌های جهتی

Chart 2: Frequency of all kinds of orientations metaphors

گاهی دو سوی استعاره‌ها به مضمون‌هایی اشاره دارند که نمایش‌دهنده دو جهت فیزیکی ناهم‌ساز درون و بیرون هستند، یعنی این معانی برپایه انطباق جهتی درون و بیرون قرار گرفته‌اند (ایمانیان و نادری، ۱۳۹۲، ص. ۸۶). آنچه سبب شده است که دل را یک مفهوم درونی بدانیم، ارتباط آن با مفاهیمی است که بیشتر در درون دل قرار دارند؛ چشمگیرترین مفاهیمی که سبب قرار گرفتن دل در جهت درون است، قرار داشتن معانی و پدیده‌هایی در آن

چون: عشق، غم، صبر، شادی، حکمت و خرد، الهام درونی و اسرار، اندیشه، توبه و پرهیز، عدل، و مفاهیم منفی آزمندی و حرص، بداندیشی، دورویی و شهوت است:

گر آگهی از اندرون دل من / زین گونه نکوشی تو به خون دل من
(سنایی، ۱۳۸۰، ص. ۱۱۶۳)

شاعر خون دل را در مفهوم غمناکی و اندوهگین بودن در جهت درون دل فرض کرده است.

-استعاره‌های جهت بالا

در این استعاره‌ها، «دل» به دلیل ارتباط با مفاهیم مقبول و پسندیده شأن و موقعیت بالا

می‌یابد:

نوع	بسامد	نوع	بسامد	نوع	بسامد
منزل شادی بودن	۸	مولا و سرور بودن	۴	رسیدن دل به وصال	۱
خورشیدوار و نورانی بودن	۶	طالب عالم معنی بودن	۳	کامروا بودن	۱
منزل شور و عشق بودن	۵	جنگنده و ستیزه‌گری	۲	دارای همّت بلند	۱
مکان لطایف الهی	۵	ماورائی بودن دل	۱		
قلندر بودن	۵	فروشنده عشق بودن	۱		

اگر تاریک دل باشی مقامت در زمین باشد / اگر روشن روان گردی مقر اوج سما یابی
(همان، ص. ۶۱۵)

در بیت ذکرشده سنایی با انگاره شناختی رنگ دانستن دل، آن را تیره یا روشن توصیف کرده است. سنایی در این استعاره تیرگی دل را برای بیان گمراهی و نادانی و در جهت فیزیکی پایین و روشنایی دل را در معنای دانایی و آگاهی و در وضعیت بالا و آسمانی قرار می‌دهد.

- استعاره‌های جهت‌پایین

بیشتر استعاره‌های جهت‌پایین برای دل برگرفته از ساختار بدنی (پایین بودن «دل» در برابر «سر» که بالاست) و افعالی (افکندن، افتادن، سرنگون شدن، روان و سرازیر شدن، ویران شدن، خمیده شدن و تخت بودن) است که بر اساس تجارب همگانی به نوعی وضعیت پایین برای دل قائل است. درحقیقت، تقابل‌های جهتی (بالا و پایین، درون و برون و غیره) برمبنای تجربه و فرهنگ و ساختار بدنی انسان شکل می‌گیرد؛ برای نمونه: استعاره «بیشتر بالاست» برگرفته از تجربه همگانی انسان است که با دیدن ریختن مایعی در لیوان و بالا آمدن سطح مایع، شکل گرفته است. (کرد زعفرانلو کامبوزیا و حاجیان، ۱۳۸۹، ص. ۱۲۵). عمده‌ترین مفاهیمی که در *دیوان سنایی* جهت فیزیکی دل را پایین شمرده است: ناتوانی دل در برابر عشق (بنده عشق بودن، اسیر عشق بودن، آشیانه بودن در برابر همای عشق، تسلیم عشق بودن و نگونسار و آویزان زلف یار بودن) و غمگین بودن است. گویی در نبرد عشق و دل، در بیشتر حالات عشق پیروز و در موقعیت بالا و جایگاه فرهنگی رفعت و دل شکست‌خورده و در مقام تنزل قلمداد می‌شود. در این مفهوم نمی‌توان ادعا کرد که جهت پایین برای دل مفهوم منفی دربر دارد، زیرا در اندیشه عرفانی، عشق اساس هستی و کمال‌بخش است. پس این جهت پایین برای دل در مقابل بالا بودن عشق در باور عرفا و به تبع آن در جهان‌بینی عرفانی سنایی ریشه دارد:

با او دلم به مهر و موّت بگانه بود / سیمرخ عشق را دل من آشیانه بود

(سنایی، ۱۳۸۰، ص. ۸۷۱)

در این نمونه سنایی دل را آشیانه سیمرخ عشق معرفی کرده است و آشیانه بودن دل، جهت فیزیکی پایین را برای دل در مقابل بالا بودن عشق به شکل سیمرخ قائل است؛ بدین ترتیب دل را جایگاه و محل عشق می‌شناسد.

- استعاره‌های مرکزی

در استعاره‌های مرکزی حوزه هدف در قالب انگاره مرکزی و محوری بنا شده است و عناصر اطراف آن برپایه ثبات و سکون پدیده مرکزی قرار دارد. پایه و محور بودن یک عنصر بنا بر عوامل پیرامون آن مفهوم می‌یابد (ایمانیان و نادری، ۱۳۹۲، ص. ۸۷). «دل» در مفهوم مرکزی بیشتر در معنای از صمیم وجود و با تمام هستی است. درحقیقت، دل

محوری‌ترین اندام در میان اعضای بدن است؛ به همین دلیل سنایی برای اشاره به مفهوم «با تمام وجود و هستی و اظهار میل و اشتیاق بسیار» از مفهوم استعارای دل به منزله حوزه مبدأ بهره گرفته است و دل ابزار مناسبی برای بیان این مفهوم است:

از دل و جان رفت باید سوی خانه ایزدی چون به صورت رفت خواهی خوابه سرشو خوابه پای

(سنایی، ۱۳۸۰، ص. ۶۱۰)

در این بیت، شاعر دل را در مفهوم «با تمام وجود» نقطه مرکزی بدن تلقی کرده و راه رفتن به سوی حق و وصول به درگاه الهی را در این امر داشته است.

۴-۱-۳. استعاره‌های ساختاری دل

در این استعاره‌ها حوزه مبدأ (شیء یا مکان و...) به روشنی برخی از ویژگی‌های حوزه مقصد را برجسته می‌کنند و روشن‌ترند؛ پس می‌توان با توجه به مشخص بودن نوع حوزه مبدأ، اطلاعات غنی‌تر و متنوعی از حوزه مقصد دریافت کرد. حوزه هستی‌شناختی کلی‌ترند و حوزه مقصد، فقط با عنوان کلی جوهر یا ماده و شیء مفهومی می‌شود و نوع آن جوهر یا شیء مشخص نیست (لیکاف و جانسون، ۱۳۹۷: ۸۳، ۸۴؛ کوچش، ۱۳۹۶، ص. ۶۹)؛ هرچند می‌توان ادعا کرد مرز مشخصی ممکن است میان این انواع وجود نداشته باشد و هر سه نوع با یکدیگر همپوشانی نیز داشته باشند.

برجسته‌ترین استعاره‌های ساختاری مفهوم «دل» شامل این دسته‌هاست: حوزه ساختاری عناصر طبیعی و مادی (سنگ، بند و ریسمان، لباس، ساغر و پیمانه، گوی، صدف، تخت بودن، شیشه و مهره)؛ مفاهیم قساوت و سخت بودن، نفوذناپذیری، اتصال، پوسیده و پژمرده شدن، اندوهناکی، مظروف داشتن، غلتان بودن و بی‌قراری، متحول بودن، تسلیم بودن و فرمانبرداری، پاک بودن، قابل تغییر بودن، نازکی و لطافت، محل اشیای ارزشمند بودن، سر بسته بودن و بی‌خبری را در ذهن مخاطب برجسته می‌کند. گیاه‌انگاری (باغ، گل، مزرعه، انار، میوه، عتاب و انجیر)؛ تحلیل این دسته از حوزه‌های مبدأ «دل» برجسته‌کننده معانی و مضامینی چون: لطافت، زیبایی، پروراندن و رویش، سرخ رنگی، تازگی و طراوت، صفا و یکتایی، کوچکی و ظرافت «دل» است. انواع بنا (انواع ولایت و شهر، آتشکده، معدن، خانه،

آشیانه، بازار، قبله، بتخانه، قمارخانه و مشیمه؛ این حوزه مبدأ مفاهیمی متنوعی چون روشنائی، داغ و پرحرارت بودن، سوزنده و شعله‌ور بودن، مظلوف بودن، پرورش و باروری، مقدس بودن، مکانی ارزشمند و منبع رحمت و فیض بودن به دل نسبت می‌دهد؛ از سوی دیگر عشق، در قالب نگاشت‌هایی چون آتش، قمار و پرنده ملموس شده است و دل از این نگاه بیشترین هم‌پوشانی را با انگاره‌های احساس عاشقی دارد و اغلب در قالب نگاشت‌های آتشکده، آشیانه و قمارخانه مفهوم‌سازی شده است. انواع تیپ‌ها و شخصیت‌های اجتماعی (مستور و دوشیزه، پادشاه، غلام و بنده، اسیر، مشتری، طیب و صیاد)؛ از کارکردهای تیپ‌های اجتماعی می‌توان دریافت که دل گاه به دلیل عظمت، شکوه، حکم‌روایی بر دیگر اعضای بدن و دست‌نیافتنی بودن در قالب پادشاه؛ به دلیل پوشیدگی و سربسته بودن و عدم دسترسی و زیبایی و پاکی و لطافت در قالب دوشیزه و مستور بودن آمده است. ویژگی‌های بندگی و فرمانبرداری، ناتوانی و تسلیم بودن در برابر عشق یا نفس از سوی حوزه‌های محسوس غلام یا اسیر بودن؛ صفات عاشقی و اثرگذاری در قالب خریدار و صیاد بودن؛ درمانگر دردها و آلام درونی آدمی در قالب طیب بودن برای دل برجسته شده است. حیوانات و پرندگان (صید، حیوان بارکش و داغ‌شده و انواع پرنده)؛ برجسته‌ترین مفاهیم حوزه حیوانات منتقل‌شده به «دل» اسارت و درد کشیدن، ناتوانی و تسلیم شدن است. درضمن از حوزه پرندگان مفهوم، بالا بودن و ارزشمندی، بی‌تعلقی به عالم فانی، رها و آزاد بودن دریافت می‌شود. ابزارهای جنگی (سپر، آهن، تیر و آبنوس)؛ از حوزه مبدأ ابزارهای جنگی برای دل مضمون‌های نفوذناپذیری، محل ضربت بودن، سختی و قساوت، راستی و صداقت دریافت می‌شود. عناصر و پدیده‌های نورانی (خورشید، شمع، چراغ و زهره) از کارکردهای معنایی این حوزه، تابناکی و منور بودن، فیاض بودن، هدایتگری، شکوه داشتن، طربناکی و مؤثر بودن است.

بسامد	نوع	بسامد	نوع	بسامد	نوع
۵	عناصر و پدیده‌های نورانی	۲۰	انواع تیپ‌ها و شخصیت‌های اجتماعی	۵۲	حوزه ساختاری عناصر طبیعی و مادی
		۱۳	حیوانات و پرندگان	۲۶	گیاه‌انگاری
		۶	ابزارهای جنگی	۲۲	انواع بنا

برای توضیح بیشتر به نمونه‌ای که آورده می‌شود توجه کنید:

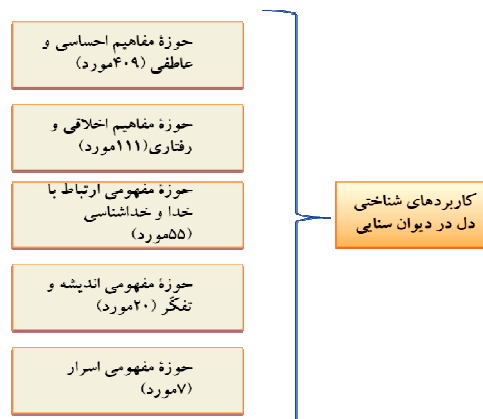
تا مگر سنگین دلت را رحمت آید بر دلم / سنگ را رحمت نباشد این حدیثی بیپده است

(سنایی، ۱۳۸۰، ص. ۸۱۲)

در این بیت، سنایی با آوردن حوزه مبدأ سنگ برای مفهوم ذهنی و نامحسوس دل، صفات نفوذناپذیری، قساوت، ستمگری، سختی و بی‌رحمی را برای دل معشوق برجسته کرده است.

۴-۲. کاربردهای معنایی مفهوم‌سازی «دل»

یکی از مهم‌ترین نقش‌های استعاره‌ی دل در ادب فارسی و پیرو آن در اشعار سنایی، کاربرد آن در مفهوم‌پردازی پدیده‌های متنوع و فراحسی چون: امیال، عواطف و احساسات درونی، صفات شخصیتی و اخلاقی، رازناکی و محل سر بودن، مبانی معرفتی و اندیشه‌ای و نظرگاه خداوند بودن است. درحقیقت، مفهوم دل ابتدا به‌منزله یک قلمرو ذهنی و مجرد در قالب سه استعاره ساختاری، هستی‌شناختی و جهت‌ی ملموس شده است؛ سپس می‌توان آن را حوزه‌ای مبدأ برای درک پدیده‌های نامحسوس فوق قلمداد کرد و نقش شناختی دل در فهم و دریافت این مفاهیم دارای اهمیت و قابل بررسی است. پرکاربردترین نقش شناختی دل درباره مفاهیم فوق به ترتیب بسامد در شکل ۱ آمده است:

شکل ۱: کاربردهای مفهوم‌سازی «دل»

Figure 1: Functions of Del (heart) conceptualization

۴-۲-۱. دل و حوزه‌های مفهومی احساسی و عاطفی

یکی از کاربردهای مفهومی دل، تبیین مفاهیم احساسی و عواطف انسان است؛ از آن روی که حوزه مفهومی احساسات از دل صادر می‌شود؛ پس این حوزه، بیشتر منسوب به دل است. درحقیقت «احساسات از اصلی‌ترین عناصر وجودی انسان هستند؛ لذا سازنده ماهیتی ذاتی در زندگی تلقی می‌شوند در میان همه اندام‌ها، دل بیشتر به‌منزله مکان اصلی احساسات نزد سخن‌گویان بسیاری از زبان‌ها و همچنین، نزد مردم ما تصور شده است» (گوتیرز پرز، ۲۰۰۸ به نقل از قادری نجف‌آبادی، ۱۳۹۱، ص. ۹۹).

نوع	بسامد	نوع	بسامد	نوع	بسامد
عشق و محبت	۲۳۳	اشتیاق و آرزومندی	۲۳	بی‌قراری	۱۰
غم	۱۱۷	امیدواری	۱۹	حسرت	۷
شادی	۳۰	آرامش	۱۳	ترس	۳

گرچه دشوار است کار عاشقی از بهر پوست / از محبت بر دل و جان رخت عشق آسان کشد
(سنایی، ۱۳۸۰، ص. ۸۵۹)

در شاهد ذکرشده، شاعر عشق‌ورزی را امری مشکل معرفی می‌کند که تنها دل می‌تواند رنج آن را تحمل کند؛ شاعر با «انسان‌نگاری دل» آن را انسانی می‌داند که لباس عشق از شوق محبوب بر او پوشانده‌اند. از این رو، عشق آراینده و زینت‌بخش دل معرفی و از این طریق، دریافت مفهوم مجرد عشق برای ذهن آسان شده است.

۴-۲-۲. دل و حوزه‌های مفهومی اخلاقی و رفتاری

نقش مفهومی دل در تبیین حوزه‌های اخلاقی انکارناپذیر است. تحلیل دیوان سنایی در این زمینه نشان می‌دهد که نظام عقیدتی شاعر، حوزه مفاهیم اخلاقی را مربوط به دل می‌داند. بنابراین، دل به‌منزله مکانی برای این مفاهیم معرفی می‌شود. مفاهیم اخلاقی صادره از دل در دو حوزه فضایل و رذایل است. برخی از عرفا دو جنبه متفاوت برای دل بیان کرده‌اند که یک روی به سوی ملکوت و دیگری به سمت عالم ملک دارد. وقتی دل جنبه ملکی را پیروی کند،

منشأ رذایل اخلاقی و نفس اماره می‌شود و هنگامی که به عالم ملکوت متوجه شود، جایگاه مفاهیم والای اخلاقی و نظرگاه تجلی حق قرار می‌گیرد (نقابی، ۱۳۷۸، ص. ۱۲۵). به بیان دیگر، دل هم منشأ مفاهیم والا و باارزش و هم مفاهیم بی‌ارزش و منفی است. مهم‌ترین فضایل مرتبط با دل در شعر سنایی از این قرار است:

نوع	بسامد	نوع	بسامد	نوع	بسامد
صبر و شکیبایی	۱۰	شجاعت	۷	بخشش و سخاوت	۲
وفاداری و تعهد	۷	صفا و پاکی و اخلاص	۷		
اطاعت و تسلیم	۷	عدل و انصاف	۳		

ذکر این نکته، قابل توجه است که بیشترین تأکید سنایی بر صبوری دل مربوط به صبر بر فراق یار، بردباری در برابر جفای معشوق و شکیبایی بر غم عشق است. پربسامدترین رذایل اخلاقی مربوط به دل در شعر سنایی چنین است:

نوع	بسامد	نوع	بسامد	نوع	بسامد
نفس و دنیاگرایی	۲۸	شهوت	۵	بدی و گناه	۲
ظلم و بی‌رحمی	۱۹	کبر و غرور	۳		
حرص و آز	۱۳	خشم	۲		

بسامد بالای نفس و دنیاگرایی، حاکی از نکوهش سنایی از دل گرفتار نفس و طالب دنیاست. در بیشتر ابیاتی که سنایی دل را اسیر دنیا معرفی می‌کند، به آن هشدار می‌دهد که به دنیای فانی دل نبندد.

ای نگارین چند فرمایی شکیبایی مرا / با غم عشقت کجا در دل شکیبایی بود؟

(سنایی، ۱۳۸۰، ص. ۸۷۲)

سنایی در این بیت بر پایه استعاره اولیه «ظرف‌انگاری دل» به تفهیم و عینی کردن مفاهیم

ذهنی آندوه و شکیبایی به صورت انگاره «ماده یا جسم پنداشتن» و قرار گرفتن آن‌ها در ظرف دل می‌پردازد.

تا ترا در دل چو قارون گنج‌ها باشد ز آز
چند گویی از اویس و چند گویی از قرن
(همان، ص. ۹۸۷)

شاعر در بیت ذکرشده بنا بر دو انگاره «دل ظرف است» و «آز و حرص شیء است» به‌گونه‌ای به توصیف مقوله فراحسی حرص و آز و تبیین آن در ظرف دل پرداخته است.

۴-۲-۳. دل و حوزه مفهومی ارتباط با حق

از نکته‌های مهم درباره نقش شناختی دل، محل تجلی حق و نظرگاه خداوند بودن آن است. البته، در تفکرات عرفانی، دل دارای چنان مقام ملکوتی است که لطیفه‌ای الهی و عرش الهی محسوب می‌شود و آن را حقیقت وجودی آدمی می‌دانند که می‌تواند جلوه‌گاه حق تلقی شود^{۱۰} (سجادی، ۱۳۷۰، صص. ۳۸۸ - ۳۸۹). این اندیشه عرفانی با بسیاری از نگاشت‌های استعاری دل در باور سنایی منطبق است و در تفهیم جلوه‌های خداشناسی و ارتباط با حق برای ذهن بشر مؤثر است. بر این اساس صفات بسیاری را چون محل فیض الهی بودن، جایگاه عشق خداوندی، سالک حق بودن، زاهد بودن، فقیرالی الله بودن، منزل اعزاز و اکرام رحمانی بودن، فانی و قلندر راه حق و محل نزول اسرار و معانی غیبی بودن به دل تعمیم داده‌اند که این نگاه شناختی از دل نقش چشمگیری در معرفت و دریافت روشنی از معبود الهی دارد:

منم آن بار خدایی که دل متقیان را
هر زمانی به لال صمدی نور چشانم
(سنایی، ۱۳۸۰، ص. ۳۸۷)

سنایی در این بیت برای تحلیل مفهوم وسعت و عظمت دل، آن را جایگاه نور صمدی و خدایی می‌شناسد. اهمیت دیگر این نگاشت استعاری در توصیف کردن نور حضرت حق از سوی حوزه شیء‌انگاری است.

۴-۲-۴. دل و حوزه‌های مفهومی اندیشه و تفکر

از کاربردهای معنایی دل، تبیین و مفهوم‌پردازی عمکرد تفکر و اندیشه است؛ به‌گونه‌ای که دل جایگاه اندیشه و خرد فرض می‌شود. بر این مبنا مفهوم «دل» حوزه مبدایی برای توصیف

اندیشه است که به صورت نگاشت «ذهن دانستن دل» مفهوم‌سازی می‌شود. در بسیاری از اشعار سنایی، ویژگی‌هایی چون آگاهی و هشیاری، گمانه‌زنی، محل حکمت بودن، ظرف اندیشه و دانش بودن و محل یادآوری یا غفلت بودن به دل منتقل شده است و انگاره شناختی «دل ظرف اندیشه است»، در موارد متنوعی آمده است. این نگاه استعاره‌ی برمبنای فرهنگ و باورگذشتگان است که دل را محل اندیشه و خرد می‌پنداشتند. از همین رو، این باور فرهنگی در ناخودآگاه نظام فکری سنایی نیز مشاهده می‌شود:

هوش و عقلم برده‌اند از دل تمام / آن دو نرگس بر رخ چون ناریار
(سنایی، ۱۳۸۰، ص. ۸۸۷)

در این بیت، برمبنای دو استعاره «شیء‌انگاشتن اندیشه و تفکر» و «مکان‌انگاری دل» هوش و عقل اجسامی فرض شده‌اند که در ظرف دل قرار دارند. بدین ترتیب، شاعر این دو مفهوم انتزاعی را براساس استعاره هستی‌شناختی قابل وصف و دریافت کرده است.

۴-۲-۵. دل و حوزه‌های مفهومی رازداری و منبع اسرار

یکی از کارکردهای مفهومی دل، در پیوند با اسرار و رازداری است. این مفهوم زیرمجموعه نگاشت «اسرار جسم یا موادی هستند» که در ظرف دل قرار دارند. دل مکان مبهم و پیچیده‌ای است که عدم دسترسی به آن سبب شده که محل و جایگاه اسرار شناخته شود. سنایی در اشعارش به صورت مستقیم به عملکرد شناختی دل در قالب استعاره هستی‌شناختی در مفهوم‌پردازی اسرار پرداخته است:

از آن اسرار پوشیده که عاشق دارد اندر دل / اگر بر خار بخواند همه عالم سمن گردد
(همان، ص. ۸۳۶)

در این مثال، سنایی دل را به دلیل مبهم بودن و رازناکی و پیچیده‌بودنش، مکانی برای اسرار به صورت شیء فرض کرده است و بدین‌گونه مفهوم ناآشنا و ذهنی راز را تجسم‌پذیر و قابل مشاهده کرده است.

۵. نتیجه

- تحلیل واژه دل در دیوان سنایی نشان می‌دهد که سنایی بهره‌های فراوانی از انواع

استعاره‌های شناختی برای تجسم‌بخشی به مفهوم دل به‌منزله حوزه مقصد برده است. از سوی دیگر، از دل با عنوان حوزه مبدأ و ابزار شناختی جهت تبیین مفاهیم معنایی توصیف‌ناپذیر بهره گرفته است. استعاره‌های هستی‌شناختی برجسته‌ترین ابزار ملموس کردن مفهوم دل در اندیشه سنایی است. در این استعاره، حوزه مفهومی شیء‌انگاری، چشمگیرترین استعاره‌های وجودشناختی برای دل تلقی می‌شود؛ در این میان اشیای ربودنی و دزدیدنی کاربردی ویژه برای بیان ارزشمندی و اهمیت و کمیاب بودن مفهوم دل در جهت متعالی آن دارد.

- استعاره‌های جهتی بیشتر مربوط به موقعیت درون بسامد قابل توجهی دارند. نقش مهم موقعیت درون در انتقال مفاهیم متنوعی چون عشق، غم، صبر، شادی، حکمت و خرد، الهام درونی و اسرار به جهت قرار گرفتن درون دل، سبب جایگاه چشمگیر آن شده است. جهت فیزیکی بالا که با مفاهیم ارزشمند و پسندیده چون منزل شادی بودن، خورشیدوار و نورانی بودن و منزل شور و عشق بودن مرتبط است و موقعیت پایین که بیشتر به ناتوانی و پایین بودن دل در برابر مقام والای عشق تأکید دارد از دیگر جهات بارز در *دیوان سنایی* است.

- در میان استعاره‌های ساختاری، گروه ابزارها و عناصر طبیعی پر بسامدترین حوزه است. سنایی با استفاده از این حوزه برای مخاطب، مفاهیم قساوت و سخت بودن، نفوذناپذیری، اتصال و وابستگی، پوسیده و پژمرده شدن، اندوهناکی، مظروف‌داشتن، غلتان بودن و بی‌قراری، متحول بودن، تسلیم بودن و فرمانبرداری، پاک بودن، قابل تغییر بودن، نازکی و لطافت، محل اشیای ارزشمند و گران‌بها بودن، سربسته بودن و بی‌خبری را برجسته کرده است. پرکاربردترین حوزه‌های ساختاری دیگر به‌ترتیب بسامد: گیاه‌انگاری، انواع بنا و ساختمان، انواع تیپ‌ها و شخصیت‌های اجتماعی، حیوانات و پرندگان، ابزارهای جنگی و پدیده‌های نورانی است.

- کارآمدترین نقش معنایی دل در شناسایی مقولات احساسی و عاطفی (عشق و محبت، غم، شادی، اشتیاق و آرزومندی، امیدواری، آرامش، بی‌قراری، حسرت و ترس) است. مفاهیم حوزه اخلاقی، جایگاه تجلی خدا بودن، اندیشه‌ورزی و دانایی و محل سر بودن نیز به‌ترتیب از نقش‌های معنایی دیگر آن است. همان‌طور که مشاهده می‌شود تأثیر مبانی عرفانی که دل را جایگاه عشق و مفاهیم عاطفی و نیز محل تجلی حق و مفاهیم عرفانی و ملکوتی است و

همچنین، باور فرهنگی گذشتگان که اندیشیدن و دانایی و گاه رازداری را یکی از جلوه‌های انسان صاحب‌دل می‌دانند، در اندیشه سنایی مهم و قابل توجه است.

۶. پی‌نوشت‌ها

1. Cognitive linguistics
  2. The contemporary theory of metaphor
  3. George Lakoff
  4. Mark Johnson
  5. Mazepova
  6. The conceptual metaphor
  7. Metaphors We Live By
  8. target domain
  9. source domain
  10. structural metaphor (metáforas estructurales)
  11. ontological metaphor (metáforas ontológicas)
  12. orientational metaphor (metáforas orientacionales)
۱۳. نجم رازی دل را برترین عضو آدمی و مظهر معرفت می‌داند: «از انسان هیچ محل، قابل کتابت حق نیامد؛ الا دل و هیچ موضعی شایستگی مقرّب بین الإصْبَعین نیافت؛ الا دل» (۱۳۸۷، ص. ۱۴۷).
14. Kovecses

۷. منابع

- افراشی، آ. (۱۳۹۰). *نگاهی به تاریخچه مطالعات استعاره، استعاره (مبنای تفکر و ابزار زیبایی‌آفرینی)*. به‌کوشش ف. ساسانی. تهران: سوره مهر.
- ایمانیان، ح.، و نادری، ز. (۱۳۹۲). *استعاره‌های جهتی نهج‌البلاغه از بُعد شناختی*. پژوهش‌نامه نهج‌البلاغه، ۴، ۷۳ - ۹۲.
- بهنام، م. (۱۳۸۹). *استعاره مفهومی نور در دیوان شمس. نقد ادبی*، ۱۰، ۹۱ - ۱۱۴.
- پورابراهیم، ش. (۱۳۸۸). *بررسی زبان‌شناختی استعاره در قرآن: رویکرد نظریه معاصر (چارچوب شناختی)*. رساله دکتری رشته زبان‌شناسی همگانی. استاد راهنما: ارسلان گلفام. تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- حکیمی‌فر، م. (۱۳۹۶). *پیوند استعاره مفهومی و ایدئولوژی در قصاید ناصرخسرو*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی. استاد راهنما: محمد بارانی.

زاهدان: دانشگاه سیستان و بلوچستان.

- راسخ‌مهند، م. (۱۳۹۳). *درآمدی بر زبان‌شناسی شناختی: نظریه‌ها و مفاهیم*. تهران: سمت.
- سبزیعلیپور، ج.، و وزیری، س. (۱۳۹۷). بررسی استعاره مفهومی عرفان خرابات است در دیوان حافظ. *پژوهش‌های ادب عرفانی*، ۳۶، ۲۵ - ۵۱.
- سجادی، ج. (۱۳۷۰). *فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی*. تهران: طهوری.
- سنایی، ا. (۱۳۸۰). *دیوان*. به سعی و اهتمام مدرس رضوی. تهران: سنایی.
- شفیع، ف.، قاسم‌زاده، ح.، عشایری، ح.، صفوی‌منش، ف.، و پورمحمد، م. (۱۳۹۹). نگاشت حوزه‌ای یا نگاشت طرح‌واره‌ای؟! چگونگی فرافکنی حوزه مفیداً استعاره بر حوزه مقصد: بازنشاسی کوتاه‌مدت دیداری و شنیداری. *جستارهای زبانی*، ۱۱(۲)، ۸۵ - ۱۱۳.
- صفوی، ک. (۱۳۸۳). *درآمدی بر معنی‌شناسی*. تهران: سوره مهر.
- فتوحی، م. (۱۳۹۰). *سبک‌شناسی نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها*. تهران: سخن.
- قادری نجف‌آبادی، س.، و توانگر، م. (۱۳۹۲). تحلیل شناختی پاره‌ای از استعاره‌های دل در بوستان سعدی. *زبان‌شناسی و گویش‌های خراسان*، ۸، ۲۱ - ۵۲.
- قادری نجف‌آبادی، س. (۱۳۹۱). *شعرشناسی شناختی: تحلیل پاره‌ای از استعارات برگرفته از اندام‌های بدن در بوستان سعدی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. استاد راهنما: منوچهر توانگر. اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- قاسم‌زاده، ح. (۱۳۷۸). *استعاره و شناخت*. تهران: فرهنگان.
- کرد زعفرانلو کامبوزیا، ع.، و حاجیان، خ. (۱۳۸۹). استعاره‌های جهتی قرآن با رویکرد شناختی. *نقد ادبی*، ۹، ۱۱۵ - ۱۳۹.
- کوچش، ز. (۱۳۹۶ الف). *استعاره‌ها از کجا می‌آیند؟ (شناخت بافت در استعاره)*. ترجمه ج. میرزابیگی. تهران: آگاه.
- کوچش، ز. (۱۳۹۶ ب). *استعاره مقدمه‌ای کاربردی*. ترجمه جهان‌شاه میرزابیگی. تهران: آگاه.
- لیکاف، ج.، و جانسون، م. (۱۳۹۷). *استعاره‌هایی که با آن‌ها زندگی می‌کنیم به پیوست مقاله معاصر استعاره*. ترجمه ج. میرزابیگی. تهران: آگاه.
- مازه‌پوا، ی. (۱۳۹۲). بررسی تطبیقی مفهوم دل براساس نظریه استعاره مفهومی در

- تعابیر مصطلح فارسی و اکراینی. پژوهش‌های ادبی و بلاغی، ۱ (۵)، ۹۰ - ۱۰۱.
- محمدحسین زاده، ع.ر.، و عارفی، ع. (۱۳۸۸). جایگاه دل در عرفان اسلامی با تکیه بر دیدگاه مولانا. پژوهش‌نامه اخلاق، ۶، ۵۷-۸۰.
- نقابی، ع. (۱۳۷۸). جایگاه دل در مثنوی. دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۶۲، ۱۱۳ - ۱۲۴.
- نجم رازی، ا. (۱۳۸۷). مرصادالعباد. تصحیح م. ا. ریاحی. تهران: علمی و فرهنگی.
- یگانه، ف.، و افراشی، آ. (۱۳۹۵). استعاره‌های جهت‌ی در قرآن با رویکرد شناختی. جستارهای زبانی، ۷ (۵)، ۱۹۳ - ۲۱۶.

References

- Afrashi, A. (2011). A Glimpse on History of Metaphor Studies, *Metaphor (The Basis of Thought and Aestheticism Tool)*, Farhad Sasani (Ed.), Tehran: Surah Mehr press. [In Persain]
- Behnam, M. (2010). The conceptual metaphor of light in *Divan Shams*, *Journal of Literary Criticism*, 10, 91-114. [In Persain]
- Fotouhi, M. (2011). *Stylistics: Theories, approaches, and methods*. Tehran: Sokhan. [In Persain]
- Ghaderi Najafabadi, S. (2012). *Cognitive Poetry: An analysis of some body-part metaphors in Bustan*. MA thesis. Supervisor: Manouchehr Tavangar. Isfahan: University of Isfahan. [In Persain]
- Ghaderi Najafabadi, S., & Tavangar, M. (2013). Cognitive analysis of some of the metaphors of Del (heart) in Bustan. *Linguistics and dialects of Khorasan*, 8, 21-52. [In Persain]
- Ghasemzadeh, H. (1999). *Metaphor and Cognition*. Tehran: Farhangon. [In Persain]
- Hakimifar, M. (2017). *The interaction between conceptual metaphor and ideology in Naser Khosrow's poems*. M.A. thesis in Persian Language and Literature. Supervisor: Mohammad Barani. Zahedan: University of Sistan and Baluchestan. [In Persain]

- Imanian, H., & Naderi, Z. (2013). Orientational metaphors of Nahj UL-Balaghah from a cognitive dimension. *Research Journal of Nahj al-Balaghah*, 4, 73-92. [In Persain]
- Kovecsec, Z. (2017A). Where metaphors come from? (*Reconsidering the Context of Metaphor*). Translated by J. Mirzabeigi. Tehran: Agah. [In Persain]
- Kovecses, Z. (2014B). *A Practical Introduction Metaphor* Translated by J. Mirzabeigi. Tehran: Agah. [In Persain]
- Kurd Zafaranloo Kambuzia, A., & Hajian, Kh. (2010). Orientational metaphors of the Qur'an with a cognitive approach. *Literary Criticism*, 9, 115-139. [In Persain]
- Lakoff, G., & Johnson, M. (2014). *Metaphors We Live by*. Jahanshah Mirzabaygi.(Trans.) Tehran: Agah. [In Persain]
- Mazepova, Y. (2013). A comparative study of the concept of Del (Heart) based on the theory of conceptual metaphor in Persian and Ukrainian language. *Literary and Rhetorical Research*, 1 (5), 90-101. [In Persain]
- Mohammad Hosseinzadeh, AR, & Arefi, A. (2009). The place of Del (heart) in Islamic mysticism is based on the view of Rumi. *Journal of Ethics*, 6, 57-80. [In Persain]
- Nadjm-I Razi, A. (2008). *Mirsad al-Ibad*. M.A. Riahi(Emend) Tehran: Elmi - Farhangi. [In Persain]
- Naqabi, A. (1999). The place of Del (heart) in Masnavi. *Journal of the Faculty of Literature and Humanities*, 62, 113-134. [In Persain]
- Pour Ebrahim, Sh. (2009). *A Linguistic analysis of metaphor in the Qur'an: The contemporary theory of metaphor (cognitive framework)*. Doctoral dissertation in General Linguistics. Supervisor: Arsalan Gulfam. Tehran: Tarbiat Modares University. [In Persain]
- Rasekh Mohannad, M. (2014). *An Introduction to Cognitive Linguistics: Theories and Concepts*. Tehran: SAMAT. [In Persain]

- Sabzali Pour, J., & Vaziri, S. (2018). Analysis of the conceptual metaphor of mysticism is corybantation in Hafez's Divan. *Research in Mystical Literature*, 36, 25-51. [In Persain]
- Safavi, K. (2004). *An Introduction to Semantics*. Tehran: Surah Mehr. [In Persain]

